

Андрій ФЕСЕНКО кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна
e-mail: fanandsv@gmail.comThis is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Ілля ЛУКОВЕНКО кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук
Національної музичної академії України, Київ, Україна
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

Антирелігійні репресії 1920-х – початку 1930-х рр. як стратегічна прелюдія до Голодомору в Україні

Анотація. Мета статті полягає у переосмисленні антирелігійних репресій 1920-х – початку 1930-х рр. як стратегічної прелюдії до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Аналізується процес формування репресивно-наглядкової системи на Донеччині, доводячи, що інституційне руйнування православної церкви мало на меті ліквідацію єдиної автономної структури, здатної до організації масового спротиву селянства. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше застосовано концептуальний підхід до аналізу антирелігійної політики як інструменту «соціальної інженерії» в межах підготовки геноциду. На основі архівних матеріалів реконструйовано специфіку Донеччини як «ідеологічного полігону», де відпрацьовувалися методи силового придушення релігійних громад, що передували масовому штучному голоду та системним репресіям 1932–1933 рр. **Висновки.** Дослідження підтверджує, що антирелігійний терор 1920-х – початку 1930-х рр. на Донеччині був не лише ідеологічним актом, а стратегічною прелюдією до Голодомору, спрямованою на деструкцію інституційної міцності церкви як головного осередку селянської солідарності. Масштабна експропріація цінностей, закриття храмів та «дедзвонізація» забезпечили тоталітарному режиму монополію на управління соціальним простором, трансформували традиційну громаду в атомізовану масу, позбавлену засобів колективного самозахисту. Таким чином, інституційне знекровлення релігійних спільнот стало критичним чинником соціальної інженерії, що дозволило нівелювати потенціал народного спротиву та технічно реалізувати геноцидні практики 1932–1933 рр.

Ключові слова: Голодомор, соціальна інженерія, інституційне знекровлення, релігійні громади, Донеччина, атомізація суспільства, колективний спротив, антирелігійні репресії.

Andrii FESENKOCandidate of Sciences (History), Associate Professor of the Department of philosophy of
the National Technical University of Ukraine “Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>, e-mail: fanandsv@gmail.com**Ilia LUKOVENKO**Candidate of Sciences (History), Associate Professor of the Department of
Humanities of the National Music Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8266-6310>, e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

ANTI-RELIGIOUS REPRESSIONS OF THE 1920s – EARLY 1930s AS A STRATEGIC PRELUDE TO THE HOLODOMOR IN UKRAINE

Abstract. This article seeks to reinterpret the anti-religious repressions of the 1920s and early 1930s as a strategic prelude to the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. The author examines the formation of a repressive and supervisory system in the Donetsk region, arguing that the institutional destruction of the Orthodox Church was intended to eliminate the only autonomous structure capable of organizing mass peasant resistance. **Scientific Novelty.** For the first time, this study employs a conceptual framework that interprets anti-religious policy as an instrument of “social engineering” within a broader process of genocidal preparation. Drawing on archival materials, it reconstructs the specific role of the Donetsk region as an “ideological testing ground” where methods of coercive suppression of religious communities were developed prior to the artificial famine and the systemic repressions of 1932–1933. **Conclusions.** The findings demonstrate that the anti-religious terror of the 1920s and early 1930s in the Donetsk region was not merely ideological in nature but constituted a strategic precursor to the Holodomor, aimed at dismantling the institutional resilience of the Church as a primary locus of peasant solidarity. The large-scale expropriation of church valuables, the closure of churches, and the removal of church bells (debellization) enabled the totalitarian regime to establish a monopoly over the social sphere, transforming traditional communities into atomized populations deprived of mechanisms for collective self-defence. Thus, the systematic weakening of religious communities became a crucial element of social engineering, neutralizing the potential for popular resistance and facilitating the implementation of genocidal policies in 1932–1933.

Keywords: Holodomor, social engineering, institutional dismantling, religious communities, Donetsk region, social atomization, collective resistance, anti-religious repressions.

Постановка проблеми. У період кінця 1920-х – початку 1930-х рр. радянська влада в УСРР проводила жорстку антирелігійну кампанію, яка була частиною загальної політики більшовиків щодо встановлення атеїзму як державної ідеології. Ця кампанія посилилася після 1928 р., коли Й. Сталін розпочав інтенсивну індустріалізацію та колективізацію. Репресії проти релігії та церкви в Україні у 1920-х – початку 1930-х рр. були невід’ємною частиною радянської політики, спрямованої на придушення духовно-національної ідентичності, будь-яких форм національної автономії, а також були тісно пов’язані з соціально-економічними перетвореннями, зокрема з колективізацією сільського господарства, оскільки церква сприймалася як осередок опору селянства проти радянських реформ. В Україні антирелігійна кампанія набула особливо жорстких форм через сильний вплив церкви на українську національну ідентичність та активізувалася з кінця 1920-х рр.: храми конфісковували, перетворювалися на склади, клуби чи зерносховища; ікони спалювалися; релігійні обряди (хрещення, шлюби, похорони) заборонялися або жорстко контролювалися владою. Священики звинувачували у «кулацтві», «саботажі» чи «антирадянській пропаганді».

Аналіз останніх досліджень. Дослідження спирається на значний масив наукових праць та архівних матеріалів. Зокрема, технологію радянської боротьби з церквою аналізує Л. Бабенко, а роль «Союзу воєнничих безбожників» у період колективізації висвітлено у працях Т. Євсєєвої. Питання нищення духовенства та ролі церкви в умовах Голодомору ґрунтовно досліджені М. Лазаровичем, П. Слободянюком, Т. Грузовою та Т. Савчуком. Джерельну базу дослідження становлять матеріали ЦДАГО України та Державного архіву Донецької області, які дозволяють реконструювати специфіку репресій на регіональному рівні.

Мета статті полягає у переосмисленні антирелігійних репресій 1920-х – початку 1930-х рр. як стратегічної прелюдії до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Автори прагнуть проаналізувати процес формування репресивно-наглядкової системи на Донеччині та довести, що інституційне руйнування православної церкви мало на меті ліквідацію єдиної автономної структури, здатної організувати масовий спротив селянства.

Виклад основного матеріалу. Вже на початку 1930-х рр. акцент на ліквідацію всіх, хто так чи інакше міг би чинити спротив колективізації, простежується дуже чітко. Уже в період суцільної колективізації доля духовенства була практично вирішена. Саме тоді керівництво радянських та українських каральних органів розробило комплекс оперативних заходів, спрямованих на остаточну ліквідацію «церковної контрреволюції» як класового ворога.

Антирадянські та куркульські елементи (тобто всі, кого вважали ворогами колективізації та радянської влади на селі) офіційно поділяли на дві категорії репресивного впливу. Це був не випадковий поділ, а чітка оперативна схема, затверджена керівництвом ОДПУ. Перша категорія (найнебезпечніші, підлягали найжорсткішим заходам — арешт, розгляд позасудовими «трійками» при ОДПУ, відправка в концтабори, часто розстріл або довге ув’язнення без суду): «ідеологи» та «натхненники» контрреволюційних виступів, «активні куркулі з махровим бандитським минулим» (тобто ті, хто мав досвід участі в повстаннях, антирадянських акціях в період 1918–1922 рр.), «антирадянський актив церковників і сектантів» (саме сюди зараховували священиків, церковних активістів, членів церковних рад, т. зв. «двадцятки», лідерів «сект», які чинили опір колективізації або просто мали авторитет серед селян). До другої категорії відносили менш «активних» куркулів, пасивних противників тощо. Більшовицьке керівництво розглядало церкву (особливо на селі) не просто як релігійну інституцію, а як організатора та натхненника масових селянських виступів проти колективізації, соціальну базу куркульства (церква нібито спиралася на заможних селян), центр антирадянської агітації, який блокувався з куркульством у «єдиний фронт».

Циркуляр ОДПУ № 37 від 22 березня 1930 р. («Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ») прямо вказував, що «ліквідація куркульства як класу ставить перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції», а священики в районах суцільної колективізації характеризувалися, як «озлоблені й активні вороги соціалістичного будівництва». Причому вказувалося, що радянська влада витупає «не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напрямку, а проти релігії загалом» [1, с. 264]. Вже на початку 1930-х рр. почалася хвиля арештів і виселень саме «антирадянського активу церковників». Священиків часто зараховували до першої категорії автоматично, якщо вони виступали проти закриття храмів, хлібозаготівель, колгоспів або просто мали вплив на парафіян.

Риторика більшовицької влади була потужним інструментом ідеологічної боротьби, спрямованим на дискредитацію релігії як перешкоди для будівництва соціалізму. Вона базувалася

на марксистсько-ленінській філософії, де релігія трактувалася як соціальне зло, а церква та духовенство – як союзники експлуататорів. Більшовицька риторика активно використовувала зневажливу лексику для демонізації церкви та духовенства, представляючи їх як ворогів пролетаріату. Це створювало ефект «іншого» – ворожого елемента, який потрібно викоринювати.

Перший п'ятирічний план, розпочатий 1 жовтня 1928 р., мав на меті трансформувати Радянський Союз шляхом примусової індустріалізації та колективізації сільського господарства, вимагаючи повної мобілізації суспільства та усунення уявних ідеологічних перешкод. Радянська влада розглядала релігію, як пережиток феодалізму, що сприяв пасивності, забобонам та опору серед селян і робітників суворим вимогам швидкої модернізації. Пропагандистські зусилля посилювалися, щоб зобразити релігію як силу, протилежну пролетарському прогресу, а з 1929 р. на плакатах та в публікаціях чітко зазначалося, що «релігія перешкоджає п'ятирічному плану», і закликала до войовничого атеїзму для стимулювання процесів змін, зокрема на селі. «Союз войовничих безбожників» мобілізував місцеві осередки для проведення агітації, прирівнюючи релігійні обряди до саботажу колективізації [2]. Члени «Союзу войовничих безбожників» часто брали активну участь у хлібозаготівлях, конфіскаціях, «розкуркуленні», пограбуванні церков і селянських господарств. Ця організація стала ефективним знаряддям ламання селян через колективізацію, викоринюючи з їхньої свідомості власницький інстинкт і почуття гідності землероба [3, с. 303–331].

Однією з трагічних кампаній, проведених більшовиками в рамках першої п'ятирічки, була кампанія по зняттю дзвонів з культових споруд. Традиційно церковний подзвін виконував фундаментальну роль у літургійному та соціальному житті православної громади. Окрім безпосереднього супроводу ключових моментів богослужіння – Божественної літургії, читання Євангелія та чину хресного ходу, – він слугував універсальним засобом комунікації, забезпечуючи мобілізацію населення та виконуючи сигнальну функцію у надзвичайних ситуаціях (сполох). Радянська влада з перших днів свого існування вбачала у церковному дзвоні загрозу державній безпеці, санкціонувавши боротьбу з набатом на законодавчому рівні (постанова РНК РСФРР від 30.06.1918). Використання сполоху для мобілізації населення прирівнювалося до контрреволюційної діяльності, що передбачало суворе покарання через систему ревтрибуналів. Щоб унеможливити подібні випадки в майбутньому, адміністративні органи використовували інструмент договірних зобов'язань: при передачі храмів в оренду релігійним громадам останні були змушені офіційно гарантувати незастосування дзвонів для позакультових цілей «за допомогою дзвону і використовувати його проти радянської влади» [4, арк. 62].

«Небезпека» самочинного биття на сполох зберігалася й посилювалася в 1929 р., коли розпочалося проведення тотальної індустріалізації та суцільної колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу. Тому зняттям дзвонів з культових будівель радянська влада розраховувала не тільки частково розв'язати проблему з кольоровими металами, але й запобігти можливим антирадянським виступам. Щоб додати кампанії «законного» характеру, секретаріат Президії ВУЦВК 11 грудня 1929 р. обговорив питання «Про порядок вилучення дзвонів з молитовних будинків» і ухвалив відповідне рішення. Після посилань на клопотання робітничих мас «про вилучення дзвонів» і «використання коштів від цього на культурно-соціальні потреби даної місцевості», в ухвалі був визначений наступний порядок проведення цієї роботи: рішення про зняття дзвонів ухвалюється більшістю голосів на зборах громадян, що проживають в населеному пункті, після чого відповідні ради (сільська, селищна, міська) затверджують це рішення на пленумах або засіданнях своєї президії [5]. Остаточне рішення ухвалював губвиконком, і воно оскарженню не підлягало.

15 грудня 1929 р. була ухвалена інструкція і направлена в усі окружні адміністративні відділи НКВС УСРР. В ній зазначалося, що зняті дзвони підлягали реалізації місцевими радами через «Рудметалторг», а отримані кошти мали бути направлені на «культурно-освітні потреби даної місцевості» [6, арк. 159]. Проведення кампанії покладалося на органи НКВС УСРР. Зняті дзвони повинні були здаватися на металобрухт.

Фактично примусова «дедзвонізація», що тривала упродовж 1929–1935 рр., мала на меті не лише поповнення фондів кольорових металів, а й остаточне руйнування традиційного звукового простору українського села. Конфіскація дзвонової міді, латуні та бронзи супроводжувалася ігноруванням звернень релігійних громад, які намагалися зберегти хоча б мінімальні засоби для оповіщення. Системне нищення дзвонів на переважній більшості об'єктів культу стало свідченням переходу радянської політики до фази безповоротного руйнування релігійної інфраструктури, що

фатально збіглося з піком геноцидних дій влади. Так, за два роки з церков Донеччини зняли дзвони загальною вагою десятків тон. Інколи дзвони використовувалися місцевою владою для своїх потреб. Зокрема, при закритті міського цвинтаря у м. Сталіно (нині Донецьк) місцевий виконком видав постанову, згідно з якою ліквідація міського цвинтаря супроводжувала передачею дзвонів каплички для пожежної команди міста [7, арк. 15].

Репресії проти церкви були синхронізовані з економічними реформами, оскільки релігійні громади часто володіли землями та ресурсами, які конфіскували для колгоспів, що посилювало економічний тиск на селян. Конфіскація церковних цінностей збіглася з пограбуванням селян – золото, срібло, начиння йшли на експорт для купівлі обладнання для індустріалізації. Священиків та віруючих селян, які чинили опір, часто записували в «куркулі», «контрреволюціонери», «саботажники хлібозаготівель» – це давало привід для арештів і розстрілів.

Першими кроками радянської влади по вилученню церковних цінностей розпочалися ще під час голоду 1921–1922 р. Все почалося зі створення певного підґрунтя під свої антирелігійні дії та вироблення механізму реалізації кампанії, що дозволяло більшовикам робити все для досягнення поставленої мети. Наступним етапом було проведення безпосередньо виконавчих заходів цієї кампанії. В цілому конфіскація церковних цінностей, наприклад, на території Донеччини, у 1922 р. дало 582 пуда 22 фунта срібла, 5 фунтів золота, 8749 штук коштовного каміння, золотих та срібних монет на суму 2136 карбованців золотом [8, арк. 106].

Вилучення церковних коштовностей викликало неоднозначну реакцію віруючих, духовенства та простих людей. Вже після початку кампанії були зареєстровані перші інциденти та відкрите протистояння між владою та віруючими по всій території України. Повсюдними були випадки приховування цінностей та церковних документів. Архівні матеріали свідчать про наявність опору вилученню цінностей серед населення Донеччини. Цей опір можна охарактеризувати як локальний, стихійний, непослідовний, соціально-обмежений. Його проявами були акти громадянської непокори, спроби не допустити вилучення, відмова у поданні описів церковного майна. Під час проведення кампанії з вилучення було зафіксовано безліч випадків крадіжок церковного майна, які можна розглядати як спроби духовенства запобігти вилученням, приховавши предмети релігійного культу.

Немає сумніву, що ця кампанія з експропріації церковного майна була насамперед актом політичної деструкції, спрямованим на компрометацію релігійних інституцій у публічному просторі. Проте церква виявила значний запас інституційної міцності, залишаючись автономним центром тяжіння для українства. Декларована гуманітарна мета – порятунок від голоду – не була досягнута, оскільки вилучені ресурси не стали дієвим інструментом розв'язання економічної кризи. Замість консолідації суспільства, цей наступ на сакральну сферу став чинником відчуження між державою та селянськими масами, що посилювало соціальну напругу перед початком масових геноцидних практик. Встановлення істинного балансу між вилученими цінностями та реальною допомогою голодуючим наразі ускладнене браком об'єктивної звітності [9].

Досвід вилучення цінностей та придушення локального спротиву вірян у 1920-х рр. став для більшовицького режиму важливою апробацією методів тотального контролю над українським селом. Системна деструкція релігійних громад у цей період була не просто ідеологічною боротьбою, а стратегічною підготовкою до майбутнього геноциду через позбавлення соціуму автономних лідерів та організаційних центрів. Втрата інституційної підтримки церкви та вилучення ресурсів громади призвели до критичної атомізації сільського населення, зробивши його беззахисним перед державною машиною терору. Фактично, влада, здійснюючи антирелігійні репресії у перше післяреволюційне десятиліття, створила необхідні соціально-психологічні умови для успішного впровадження геноцидних практик 1932–1933 рр. Саме знекровлення духовної та матеріальної бази парафій дозволило режиму мінімізувати потенціал колективної резистентності під час штучно організованого масового голоду.

Закриття церков різко прискорилося наприкінці 1920-х рр., що збіглося з планами перерозподілу ресурсів, духівництво зіткнулося з посиленою увагою як потенційні куркулі, що перешкождали колективізації, а фінансовий тиск, такий як свавільні податки, змушував багато парафій розпускатися та жертвувати активи на державні проекти. Це поєднання переслідувань з економічною політикою підкреслило роль кампанії в демонтажі традиційних сільських структур для забезпечення дотримання цілей колективізації.

Головним завданням кампанії по закриттю храмів було досягти масового відтоку людей із церкви, спонукати їх на прийняття рішень про передачу церковних і монастирських споруд під

культурно-освітні заклади. Процес насильницького закриття церков часто призводив до конфліктів між представниками влади та віруючими. Незважаючи на постійні рекомендації щодо більш ґрунтовної підготовки до закриття культових будинків, місцева адміністрація вирішувала все на свій розсуд, що призводило до кровавих трагедій. Так, в рекомендації НКВС УСРР до Донецького губернського виконавчого комітету зазначалося, що процес закриття церков здавався досить напруженим. Пропонувалося під час закриття церков вживати репресивні заходи по відношенню до керівництва громад та духівництва, притягаючи їх до кримінальної відповідальності, але не закривати молитовних будинків без особливого дозволу органів НКВС УСРР [10, арк. 9].

Багато закритих культових споруд використовувалися під склади, їдальні, пункти зсипання зерна, електростанції, митниці, а багато залишалися порожніми. У витягу з протоколу Секретаріату ВУЦВК №43/436 від 4 лютого 1930 р. відзначалося: «Задовольнити прохання робітників і на подання НКВС дозволити окрвиконкомам закрити молитовні, щоб використати їх приміщення для культурних, освітніх та інших потреб». У великих населених пунктах молитовні будинки руйнували або використовували для суспільних потреб. Привиди руйнації чи перепрофілювання культових споруд були різні: розширення трамвайного руху чи інші форми реконструкцій публічного простору, будування оперного театру чи інших «суспільно-необхідних» споруд, використання будівель під музей міліції, клуб, сільбуд тощо. В УСРР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у «культурно-просвітницьких цілях» використовувалися 355 закритих раніше культових споруд, з іншою метою – 137, не використовувалися – 127 культових споруд. Опір, який чинили віруючі з цього приводу, жорсткою придушувався місцевими каральними органами.

Фактично радянська влада використала вилучення церковного майна та ліквідацію храмів як засіб остаточного витіснення православної церкви з публічної сфери УСРР. Репресії проти вірян та духовенства, що подекуди завершувалися розстрілами протестувальників, маркували перехід режиму до політики прямого терору. Використання адміністративного ресурсу та фальсифікованих «рішень громад» дозволило значно скоротити мережу релігійних установ, посилюючи міжцерковні конфлікти та соціальну дезорієнтацію. Втім, незважаючи на системне нищення матеріальної бази, православна церква встояла як автономна інституція, продовжуючи виконувати функцію духовної підтримки населення в умовах зростаючого державного тиску, що згодом став прелюдією до трагедії Голодомору.

В УСРР політика репресій щодо православних громад була особливо жорсткою через національний фактор: українська церква асоціювалася з національною ідентичністю та опором русифікації, а українське село та селянство як таке, що може слугувати соціальною базою української незалежності [11, с. 35]. Репресії проти релігії були частиною ширшої кампанії проти «українського буржуазного націоналізму», яка включала арешти інтелігенції, письменників та культурних діячів.

Безпосередньо переддень спалаху Голодомору, коли акції влади з проведення колективізації досягли свого піку, співпадає у часі із проголошенням у травні 1932 р. Й. Сталіним т. зв. «безбожної п'ятирічки» (1932–1937), кампанії, спрямованої на тотальне викорінення релігії, ліквідацію церкви як інституції та насадження атеїзму в СРСР, яку часто називають «другою п'ятирічкою», бо вона збіглася в часі з офіційною другою п'ятирічкою (1933–1937), але мала чітко антирелігійний характер: «До 1 травня 1937 р. ім'я Бога має бути забуте на території країни» [12].

Хоча прямого причинно-наслідкового зв'язку між «безбожною п'ятирічкою» та Голодомором немає – Голодомор був насамперед інструментом придушення українського селянства, опору колективізації та українського національного відродження 1920-х рр. Проте існує тісний хронологічний (часовий збіг), ідеологічний (ідеологічна єдність) і практичний (взаємодія каральних державних та партійних органів) зв'язок. Отже, «безбожну п'ятирічку» можна цілком розглядати як духовну складову того ж самого геноцидного удару, апогеєм якого став Голодомор. Фізичне винищення селянства поєднувалося з нищенням його духовної основи.

Церковні репресії розгорталися під час та у безпосередньому зв'язку із процесами колективізації, започаткованої в 1929 р., яка стала ключовим елементом сталінської політики, спрямованим на ліквідацію приватної власності на землю та створення колгоспів. Вона зустріла масовий опір селянства, яке влаштовувало повстання (зафіксовано біля 4 тис. локальних бунтів на початку 1930-х рр.). Колективізація включала депортацію «куркулів» та знищення приватного господарства. Репресії проти церкви були невід'ємною частиною цього: церква, як центр селянського життя, формувала опозицію колективізації. Послаблюючи церкву, режим руйнував соціальну єдність, деморалізуючи селян через арешти священників та закриття храмів. Це

приводило до моральної деградації суспільства, втрати традицій, десакралізації громадського життя та неможливості організованого опору. Колективізація не обмежувалася землею – вона включала ліквідацію релігійних установ як центрів громадської єдності.

Удар влади по церкві саме в контексті колективізації був не випадковим. Церква в українському селі традиційно була не лише релігійним центром, а й соціальним хабом, де формувалася громада, зберігалася національна свідомість та чинився моральний опір зовнішнім загрозам. У період кінця 1920-х – початку 1930-х рр., під час масової колективізації, радянська влада сприймала церкву як загрозу: священники часто критикували «безбожну» політику, підтримували селян у опорі розкуркуленню та зберігали українські традиції, які суперечили русифікації. Влада бачила в релігії перешкоду для «перевиховання» селян, тому репресії проти церкви були інструментом для зламу цього опору.

Голодомор 1932–1933 рр. став кульмінацією терору, спрямованого на знищення українського селянства як соціальної бази «націоналізму», найжорсткішим та найболючішим ударом, який був завданий українській ідентичності, інструментом придушення опору, особливо в Україні, де селянські повстання були поширеними.

Радянський режим розглядав церкву як центр опору атеїзму, традиційних цінностей та національної свідомості. Репресії проти духовенства послаблювали соціальну структуру суспільства, особливо на селі, полегшуючи впровадження колективізації та штучного голоду як інструментів підкорення. Цей взаємозв'язок можна розглядати як елемент ширшої стратегії «соціальної інженерії», де релігія сприймалася не лише як ідеологічний ворог, але й як фактор соціальної стабільності, який перешкоджав тоталітарному контролю.

Як прямий наслідок колективізації, Голодомор мав очевидний антирелігійний вимір: церкву змушували віддавати майно, а священників – агітувати за колгоспи. Це послабило церкву та селянську культуру, де релігія була основою традицій, обрядів, соціальної ідентичності, центром громади, морального опору та національної свідомості, особливо на селі. Репресії значно обмежили можливості духовенства надавати допомогу: багато церков закривалися, а священники арештовувалися і до початку голоду, і в період самого Голодомору. Це було свідомим кроком, оскільки ще під час голоду 1921–1922 рр. церкви активно допомагали, роздаючи їжу та організовуючи притулки. Церква залишалася одним із останніх бар'єрів на шляху до повного винищення українського народу: вона протистояла антиукраїнській лінії компартії, саботувала хлібозаготівлі, намагалася засуджувати жорстокі антинародні методи колективізації, економічне пограбування, систематичне моральне та політичне цькування, а також фізичне винищення селян – тієї основи, на якій трималися економічна міць, духовна культура й етнічна стійкість України [13, с. 148–150].

Під час Голодомору церква в Україні була не лише жертвою репресій, але й намагалася чинити опір режиму, хоч і в обмежених формах через масові арешти, закриття храмів та економічний тиск. Опір можна розділити на фізичний (протести, саботаж, матеріальна допомога), духовний (моральна підтримка, проповіді, збереження віри) та зовнішній (дії УГКЦ в Галичині та діаспорі). В Україні опір був переважно пасивним або локальним, оскільки активні дії приводили до негайних репресій. У 1932–1933 рр. спроби допомоги голодуючим збоку священників були спорадичними та ризикованими, часто караними арештами, розстрілами чи депортацією. Тим не менше, деякі священники (особливо в селах, де храм ще діяв) намагалися допомагати людям: ділилися останніми запасами, ховали зерно, благословляли на опір. Деякі священники відмовлялися виконувати надмірні податки та квоти на зерно, м'ясо чи мед, які влада нав'язувала церкві як «виробнику». Це розглядалося як саботаж, і за це арештовували. Під тиском податків духовенство іноді відмовлялося платити, що приводило до конфіскацій. Це було формою пасивного опору, бо виснажувало ресурси режиму на репресії. Попри все, церква залишалася осередком духовної сили, де люди шукали розради. Священники у проповідях засуджували голод як «богоборчий злочин», закликали до солідарності. Це вважалося «антирадянською агітацією» — наприклад, протести проти заборони дзвонів (осінь 1933 р.), які влада боялася як сигналу до повстання. Духовенство наголошувало на християнському гуманізмі, протидіючи моральному розкладанню (крадіжки, канібалізм), викликаному голодом.

Тим не менше владі так і не вдалося повністю викоринити релігійні обряди: посилювалася духовність в підпіллі, голод спонукав до таємних молитов і обрядів. Люди, що вижили, розповідали про «підпільні» служби, де релігія ставала символом опору. Селяни й надалі таємно несли дітей

до священика на хрещення, просили вінчати молодят, замовляли панахиди за померлих. У селах люди ховали ікони, проводили таємні поховання без священиків. Віра в Бога не згасла в серцях людей — вони продовжували жити за християнськими принципами, ходили на служби, причащалися й молилися, попри весь страх [14]. Це допомагало зберігати національну ідентичність, але в атмосфері страху. Постійний жах і усвідомлення власної беззахисності перед тоталітарною машиною стали для людей нестерпними. І саме тому релігія перетворювалася на єдине місце, де вони могли знайти хоч якусь духовну опору [15]. Після Голодомору релігійне життя пішло в глибоке підпілля, а страх репресій за віру зберігався десятиліттями.

І все ж таки, знищення церков унеможливлювало повноцінну та результативну релігійну допомогу, наприклад, збори продуктів чи заклики до милосердя, що посилювало голод. Це призводило до моральної деградації: таємні хрещення, похорони без священиків, десакралізація могил (хрести пиляли на дрова). Голодомор, як штучно створений геноцид українського народу, мав катастрофічний вплив на релігійний, духовний і моральний стан українців. Він не лише фізично знищив мільйони, але й спричинив глибоку психологічну травму, яка передається поколіннями. Це проявлялося в руйнуванні традиційних цінностей, втраті віри, моральному розпаді суспільства та інтергенераційному страху. Багато хто, бачачи масову смерть і безкарність режиму, втрачав віру в Бога, вважаючи голод «карою небесною» або доказом відсутності божественного втручання. Священики, яких оголошували «куркулями в рясах», гинули від голоду чи репресій, що підірвало авторитет церкви.

Висновки. Дослідження підтверджує, що Голодомор можна інтерпретувати як «подвійний удар»: економічний (конфіскація ресурсів) та культурний (знищення релігійних інститутів), де репресії проти церкви слугували для запобігання будь-якій організованій гуманітарній відповіді на кризу. Р. Лемкін, який розробив концепцію «геноциду» як міжнародного злочину, вважав репресії проти православної церкви частиною геноциду українців, пов'язаного з Голодомором. Він бачив атаку на церкву як на «душу» України, на інтелігенцію – як на «розум», а голод – як на «носій національної ідеї» (селян). Голодомор надавав прикриття для репресій: під час нього арештовували культурних діячів та релігійних лідерів. Голодомор супроводжувався атакою на українську ідентичність: репресіями інтелігенції, культури та релігії. Лемкінський підхід підкреслює, що геноцид не обмежується фізичним знищенням, а включає культурне винищення, де репресії проти церкви були інструментом для стирання колективної пам'яті та ідентичності.

Роль церкви у часи Голодомору була подвійною: як жертви репресій і як потенційного рятівника, якого свідомо нейтралізували. Репресії проти церкви не були випадковими – вони були частиною ширшої стратегії геноциду, спрямованої на знищення української національної ідентичності. Церква, особливо на селі, зберігала українську мову, звичаї та опір радянській владі, тому її ліквідація посилювала голод: без організованих мереж допомоги (як у 1921–1922 рр.) селяни були ізольованими, що зробило терор ефективнішим. Історіографічний дискурс сучасної української науки підкреслює, що церква була не лише релігійним, а й соціальним інститутом, чие знищення призвело до «духовного голоду» – втрати моральних орієнтирів, яка тривала десятиліттями.

Джерела фінансування. Дослідження виконано за підтримки гранту Консорціуму досліджень та освіти про Голодомор (HREC) Канадського інституту українських студій Університету Альберти та Міністерства закордонних справ Канади (Global Affairs Canada) в межах проекту «Підтримка Національного музею Голодомору-геноциду в Україні» («Support to Ukraine's National Museum of the Holodomor-Genocide»). Проект реалізується компанією Cowater International у партнерстві з Фондацією «Канада-Україна» та спрямований на зміцнення спроможності Музею зберігати та популяризувати пам'ять про геноцид Голодомору, підвищуючи суспільне розуміння цієї трагедії в Україні та світі.

Список літератури

1. Бабенко Л. Л. Технологія боротьби з Церквою (1920 – початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції* / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 248–300.
2. Фесенко А. М. Діяльність радянських органів антирелігійної пропаганди на Донеччині у другій половині 1920-х рр.: на прикладі Спілки воявничих безвірників. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник «Софія»*. 2023. № 21. С. 68–71. DOI: 10.17721/sophia.2023.21.17.
3. Євсєєва Т. М. Діяльність Спілки «воявничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 303–331.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 3019. Справки информационного отдела ЦК КП(б)У и ЦК ЛКСМУ о недостатках в работе окружных партийных организаций, проведении антирелигиозной работы среди молодежи. 80 арк.
5. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20–е годы. Харьков, 1998. 232 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2994. Доклады, справки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге. 207 арк.
7. Державний архів Донецької області. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 10. Протоколы, выдержки из протоколов заседаний окрисполкома, переписка с Донецким губернским исполнительным комитетом, районными исполнительными комитетами, прокуратурой о закрытии молитвенных домов, городского кладбища. 66 арк.
8. Державний архів Донецької області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 432. Месячные отчеты, организационный план, доклады о работе Донецкого губкома КП(б)У. 126 арк.
9. Фесенко А. М., Луковенко І. Г. Православні громади Донеччини в умовах радянського режиму у 1920-ті – 1980-ті рр.: еволюція механізмів легалізації та обмеження діяльності. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 1. С. 101–108. DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-101-108.
10. Державний архів Донецької області. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 1. Циркуляры НКВД, инструкция Донецкого губернского исполнительного комитета, выдержки из протоколов заседаний Юзовского окружного исполкома, сведения, акты и др. Материалы о проведении в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы». 154 арк.
11. Лазарович М. В. Українське село в кривавих жорнах комунізму: прелюдія до геноциду. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 34–52.
12. Євсєєва Т. М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність спілки воєвничих безвірників. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / відп. ред. В. М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 656–675.
13. Слободянюк П. Я. Українська православна церква в Україні: історія руйни і відродження. Хмельницький: Поділля, 2000. 514 с.
14. Грузова Т. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 1. С. 68–85.
15. Савчук Т. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 134–138.

References

1. Babenko, L. L. (2014). Technology of the struggle against the Church (1920 – early 1950s): the “Chekist” segment. In: Bazhan, O. & Podkur, R. (Eds.). *Soviet state security bodies in Ukraine (1918–1991): history, structure, functions*. Kyiv, 248–300 [in Ukrainian].
2. Fesenko, A. M. (2023). Activities of Soviet anti-religious propaganda bodies in the Donetsk region in the second half of the 1920s: the example of the League of Militant Unbelievers. *Sofia [Sofia]*, 21, 68–71 [in Ukrainian].
3. Yevsieieva, T. M. (2004). Activities of the “League of Militant Atheists” of Ukraine during the total collectivization of 1929–1933. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky [Issues in Ukrainian History: Facts, Opinions, and Research]*, 11, 303–331 [in Ukrainian].
4. Central State Archives of Public Organizations and Ukrainica. Fund 1. Inv. 20. File 3019 [in Russian].
5. Silantyev, V. I. (1998). Bolsheviks and the Orthodox Church in Ukraine in the 20s. Kharkiv [in Russian].
6. Central State Archives of Public Organizations and Ukrainica. Fund 1. Inv. 20. File 2994 [in Russian].
7. State Archives of Donetsk Region. Fund R-575. Inv. 1. File 10 [in Russian].
8. State Archives of Donetsk Region. Fund 1. Inv. 1. File 432 [in Russian].
9. Fesenko, A. M., & Lukovenko, I. H. (2025). Orthodox communities of the Donetsk region under the Soviet regime in the 1920s – 1980s: evolution of mechanisms of legalization and restriction of activities. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical Series]*, 1, 101–108 [in Ukrainian].
10. State Archives of Donetsk Region. Fund R-575. Inv. 1. File 1 [in Russian].
11. Lazarovych, M. V. (2011). Ukrainian village in the bloody millstones of communism: a prelude to genocide. *Psykhohohiia i suspilstvo [Psychology and Society]*, 1, 34–52 [in Ukrainian].
12. Yevsieieva, T. M. (2003). “Godless Five-Year Plan”. Activities of the union of militant unbelievers. In: Lytvyn, V. (Ed.). *The 1932–1933 Famine in Ukraine: Causes and Consequences*. Kyiv, 656–675 [in Ukrainian].
13. Slobodianiuk, P. Ya. (2000). Ukrainian Orthodox Church in Ukraine: history of ruin and revival. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
14. Hruzova, T. (2020). “Counter-revolutionaries in robes”: how the clergy was destroyed in Soviet Ukraine (1932–1933). *Istorychni i politolohichni doslidzhennia [Historical and Political Science Research]*, 1, 68–85 [in Ukrainian].
15. Savchuk, T. (2013). Orthodox clergy in the conditions of the Holodomor of 1932–1933. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Zaporizhzhia Historical Review]*, 35, 134–138 [in Ukrainian].